

GESCHIEDENIS DER JODEN IN NEDERLAND

nieuwe impulsen voor onderzoek

Leo van Assendelft is doctoraalstudent in de Oude Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Groningen.

Van 1 tot en met 3 september 1980 werd in Amsterdam een symposium over de geschiedenis van de Joden in Nederland gehouden. Het symposium werd georganiseerd door de "Commissie voor de Geschiedenis van de Joden in Nederland", een subcommissie van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, in samenwerking met het Amsterdamse Joods Historisch Museum. Eén en ander ter gelegenheid van het eeuwfeest van de Bibliotheca Rosenthaliana, de Joodse afdeling van de U.B. in Amsterdam. De opzet van het symposium, namelijk het geven van nieuwe stimulansen tot bestudering van de Nederlands-Joodse geschiedenis, is ruimschoots geslaagd. Er werden veel nieuwe bronnen aangeboord en uit iedere lezing bleek weer hoeveel onderzoeks-terreinen nog braak liggen.

inleiding

De oorlog was voor het Joodse leven in Nederland vernietigend. Waren er in 1949 nog 140.000 Joden in Nederland, in 1945 waren dit er nog slechts 25.000. Van deze 140.000 woonden er ongeveer 80.000 in Amsterdam, de overigen woonden verspreid over heel Nederland, tot in de kleinste gehuchten toe. Deze ruim 140 gemeenten, tesamen de Mediene (provincie) genoemd, hielden er elk dikwijls met pijn en moeite een synagoge met rabbijn en begraafplaats op na. De Joodse dorps- c.q. stadsgemeenschappen waren doorgaans omstreeks 1940 reeds vergaand in de plattelands- c.q. stadsgemeenschappen geïntegreerd.

De oorlog vaagde niet alleen deze Mediene nagenoeg weg, ook werden op grote schaal archieven vernietigd, hetgeen de hedendaagse historicus, die de geschiedenis van die Joden wil bestuderen het werk bemoeilijkt. Een hele generatie verdween en dit veroorzaakte een discontinuïteit in het Joodse leven en in het onderzoek.

In ons land kwam niet, zoals dat in Duitsland in de 19e eeuw wel het geval was. eem "Wissenschaft des Ju-

dentums" tot bloei. Het peil van de geschiedschrijving bleef, een enkele gunstige uitzondering daargelaten, beperkt tot herdenkingsartikeltjes, geschreven door de plaatselijke rabbijn ter ere van het zus of zoveel jarig bestaan van zijn synagoge. Van het in 1940 verschenen "Geschiedenis der Joden in Nederland" van H. Brugmans en A. Frank verscheen alleen het eerste deel (tot 1795) en dit is bovendien sterk verouderd. Afgezien van het memorboek van Gans, ontbreekt tot dusver een synthese of handboek.

Wat vooral ontbreekt is een duidelijk overzicht van de bronnen. En wat dit laatste betreft nu, zijn op het symposium de eerste stappen tot bronnen-inventarisatie en -publicatie gezet.

De zin van dit onderzoek aan Joodse zijde zal meteen duidelijk zijn: reconstructie van het eigen verleden. Van niet-Joodse zijde zal men zich er op moeten bezinnen, welke plaats men verleend aan dit Joodse verleden binnen het kader van de eigen geschiedenis.

de sefardim en de asjkenazim

Zoals bekend, was de Joodse minderheid voor de Rooms-Katholieke middeleeuwen een bijzondere minderheid. Vanaf de tijd van de kruistochten werd ze regelmatig in een pogrom-achtige sfeer met uitroeiing bedreigd. In onze streken vestigden zich eerst tegen het eind van de middeleeuwen enige Joden. Ten tijde van de pestepidemie in 1348 vonden met name in Brabant felle vervolgingen plaats (die bij mijn weten nog nauwelijks bestudeerd zijn).

Spanje zette in 1492 haar Joden het land uit en de Spaanse en Portugese inquisitie vervolgde de Joden en schijnchristenen; dit waren Joden, die om zich te redden, in naam zich tot het christendom bekeerden. Deze zo genaamde Marranen (=zwijnen) vestigden zich via Portugal in Antwerpen, Middelburg en sedert 1590 in Amsterdam. In Amsterdam keerden zij massaal terug tot het Jodendom en ze konden rekenen op een relatief grote godsdienst-vrijheid in onze zeven provinciën. Van gelijkheid was echter vooralsnog geen sprake. Deze zou in theorie pas onder het bewind van Lodewijk Napoleon en Willen I komen. In 1796 besloot de Nationale Vergadering de Joden het burgerrecht te verlenen. Dit jaartal vormt voor de Joodse geschiedenis in Nederland een belangrijke cesuur.

De Amerikaan D. Swetchinsky bracht in zijn lezing "Kinship and commerce, the foundation of Portugese life in the Netherlands" een aantal belangrijke punten naar voren. Voorop stelde hij, dat het een bekende tendentie is in de traditionele Joodse historiografie te dramatiseren en te oversentimentaliseren. Met name de 'liefde tot het Jodendom' en de 'omnipresentie van de inquisitie' trok hij wat betreft de vestiging der Marranos in Nederland in twijfel. Economische motieven veeleer dan religieuze speelden een rol bij de keuze van Amsterdam. De welgestelde handelaren waren bovendien voldoende in staat om te ontsnappen aan de klauwen van de inquisitie.

Zelf legde Swetchinsky de nadruk op verwantschaps-relaties en handelsroutes. Kenmerkend voor de handel in die tijd was, dat men niet zozeer in goederen handelde, als wel handel dreef op een bepaalde route. Aangezien de markten Noord-Europa, Portugal en Brazilië ver uit elkaar lagen, was men aangewezen op betrouwbare handelspartners. Het lag voor de hand, dat men die dikwijls vond in familie-relaties. De Portugees-Joodse gemeenschap van Amsterdam (de zogenaamde Sefardim), bedreef haar economische activiteiten dus niet in isolement. Ze was een onderdeel van de internationale Sefardische gemeenschap, die haar vertakkingen vond in de 'Spaanse Diaspora', dat wil zeggen de Middellandse Zee-landen, Noord-Europa, Antwerpen, Amsterdam, Hamburg, Londen en Amerika. De bron voor de bestudering van deze gemeenschap, een gemeenschap die men zich niet al te gesloten moet voorstellen, vormt de zogenaamde Ets-Haim-bibliotheek uit de 17e en 18e eeuw. Deze verblijft momenteel in Israël, waar het zwaartepunt van het onderzoek gecentreerd is.

Aanvankelijk bleef Lissabon het centrum van deze handel. Na het sluiten van de haven van Antwerpen en de verovering van Brazilië door de Hollanders in het midden van de 17e eeuw, kon Amsterdam het zwaartepunt van de koloniale handel worden. Omstreeks deze tijd had dan ook de belangrijkste Sefardische immigratie in Amsterdam plaats.

De Marranos die in Amsterdam openlijk tot het Joodse geloof terugkeerden, konden de twee generaties van assimilatie aan de Spaanse Rooms-Katholieke omgeving niet meer ongedaan maken. J. Kaplan uit Jeruzalem stelde in zijn betoog dit 'converso' probleem aan de orde. Vanuit de Marraanse gespletenheid kan men een persoonlijkheid als Spinoza begrijpen, die echter door het normatieve orthodoxe Jodendom werd uitgestoten.

De Sefardim waren in het Calvinistische Nederland een getolereerde minderheid. Zij organiseerden zich snel; reeds in 1602 waren er synagoge-diensten. In 1675 werd door hen een nieuwe Portugese synagoge in gebruik genomen. In werkelijkheid is de periode van

grote bloei dan al achter de rug en is de gemeenschap in verval. Als tekenend voor dit verval kan men de messias-verwachtingen noemen, die hoog oplaaiden, toen Sjabdai Tsewie in 1666 in Izmir verkondigde, dat hij het Joodse volk zou verlossen en naar het heilige land zou terugbrengen.

De Portugese Joden bleven zeer lang het Portugees als spreektaal voeren. Spaans werd naast het Hebreeuws de literaire taal. Amsterdam werd door hun toedoen van groot belang als centrum van (Hebreeuwse) drukkers. Op de achterdocht van enige Hervormde predikanten na, beschouwde men hen hier als gewone vreemdelingen. Zij hadden wel iets aristocratisch, deftigs vond men, dit kwam door hun assimilatie aan de Spaanse cultuur en omgangsvormen; bovendien waren ze rijk. 1)

Heel anders was dat met de tweede groep immigranten, de Hoogduitse en Poolse Joden of Asjkenazim. Opgegroeid in het isolement van de ghetto's van Oosteuropa waren zij trouw aan hun tradities gebleven, zij spraken jiddisch, een taal die in hoofdzaak uit middeleeuws-Duitse elementen, vermengd met Hebreeuws en Aramees bestond. Men vond dat hier een armluis dialect. Met name in de 18e eeuwse burgerlijke literatuur, vinden we vaak krompratende "Smousjes". De Smous is altijd de ploeterende scharrelaar, sjacheraar en specialist in kwalijke praktijken. 2)

In de 18e eeuw kregen de Asjkenazim langzaamaan de overhand over de Sefardim, zowel numeriek als cultureel.

Tabel 3).

	<u>1650-1700</u>	<u>1795</u>	<u>1860</u>
Bevolking Amsterdam:	180.000	218.000	241.348
Sefardim:	2.500	2.800	3.013
Asjkenazim:	5.000	18.200	25.376
Totaal aantal Joden:	7.500	21.000	28.389

Zoals mevrouw Fuks-Mawsveldt, docente Jiddisch en Joodse geschiedenis aan de universiteit van Amsterdam, in haar lezing duidelijk maakte, bestond er een niet onaanzienlijke Jiddisch historiografie in de 18e eeuw. Menachim Man Amelander, die door haar als belangrijkste historiograaf werd genoemd, schreef een algemene geschiedenis der Joden, met nadruk op de Nederlandse Joden. Ene Braatoard schreef een kroniek 4), deze en andere geschriften, met name 18e en 19e eeuwse gedichten en enkele toneelstukken, liggen in de bibliotheca Rosenthaliana op bestudering te wachten.

De Asjkenazische Joden waren over het algemeen arm, maar lang niet allemaal, volgens H. Beem. Om redenen van van verschillende aard verlieten de Joden het Duitse rijk dat toen ook de Oostenrijkse erflanden omvatte. Allereerst was er de 30-jarige oorlog. Daarnaast werden de Oosteuropese Joden behoorlijk gediscrimineerd, door de zogenaamde 'Leibzoll' bij het overschrijden van een stadsgrens, door zware belastingen en door de zogenaamde 'Familianten Gesetz', een wet die het aantal gezinnen dat woonrechtvergunning kreeg tot een vast aantal beperkte, waardoor de jongere zonen genoodzaakt werden naar elders te trekken. Vaak kwamen ze als bedelaars de grens over.

De status van de Joden in de Nederlandse provincies was zeer verschillend. Toelating tot de steden berustte vaak op toestemming van de vroedschappen die op hun beurt rekening moesten houden met de gilden, die geen concurrentie wensten. Dikwijls moest voor een verblijfsvergunning flink worden betaald. Hierdoor waren

de economische bedrijvigheden van de Joden voornamelijk beperkt tot de slagerij, de kramerij en de afvalhandel. De slagerij was aanvankelijk slechts bijzaak, bedoeld om de Joodse gezinnen van kosjer, dat wil zeggen volgens de Joodse reinheidswetten geslacht, vlees te voorzien. De rondtrekkende marskramer, die met een pak op zijn rug de boer op ging, was een typisch Joodse plattelandsfiguur. Vóór de opkomst van de confectie-industrie was ook de 'vodden-Jood' een bekend verschijnsel. Speciaal Joodse beroepen waren hoeden en pruikenmaker. De enkeling die wat geld had kon een plaatselijke bank van lening pachten (zoals bijv. in Groningen) en voorts waren er nogal wat Joodse artsen.

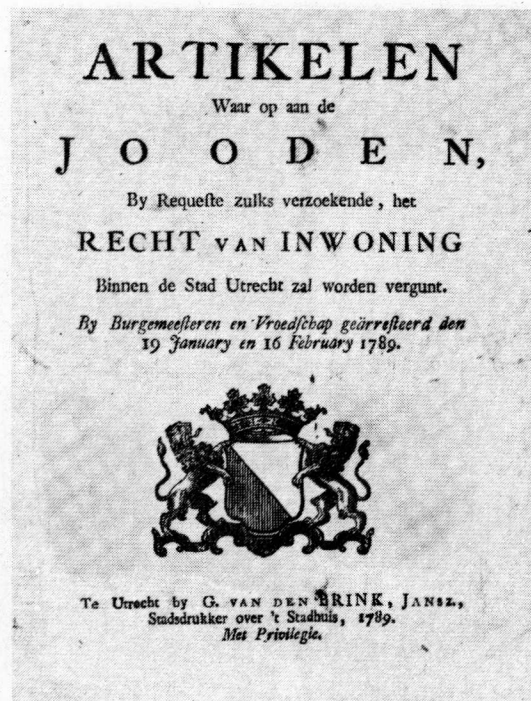
Deze merkwaardig scheve beroepsverdeling die in theorie tot de Franse revolutie bestond, duurde in de praktijk door tot diep in de 19e eeuw.

de periode na 1796

In het laatste kwart van de 18e eeuw zien we zowel aan de Joodse als

aan de niet-Joodse kant, stemmen opgaan voor een economische emancipatie van de Joden. In de spectatoriale geschriften van Justus van Effen cs. wordt het verband gelegd tussen het morele peil van de verpauperde smousen en hun beklagenswaardige sociaal-economische toestand. Mozes Asser, lid van een kleine verlichte groep Joodse intellectuelen, stelde het aldus: "Men heeft ons gepermitteerd om psalmen te zingen en van honger te sterven".

Juist onder de grote en arme Joodse bevolkingslaag, aangevoerd door orthodoxe rabbijnen, rees een sterk verzet tegen de gelijkstelling. Deze betekende, dat men nu van lid van de 'Portugesche of Hoogduitsche Natie', lid werd van het Nederlands Israëlitisch kerkgenootschap. Men voelde deze scheiding van 'Kerk' en 'Staat' als een concessie aan de Westerse opvattingen, teruggedrongen tot alleen maar religie. Bovendien voelde men drommels goed aan, dat gelijkstelling niet geschiedde op basis van gelijkheid of evenredigheid van culturen. Gelijkstelling betekende voor de Jood alsof men hem zei: "Wordt zoals wij". Het was van nu af aan gedaan met de zelfbesturende een-

Deze twee plakkaten uit de 18e eeuw illustreren een overgang naar meer verlichte opvattingen.

heden, tot welke zich de Joodse gemeenschappen in de Galoet (ballingschap) hadden ontwikkeld en waarin zij tot dusverre de assimilatie althans op een redelijke afstand hadden kunnen houden. Het overheersende probleem voor de Joden in de 19e eeuw was emancipatie of isolatie, assimileren of de eigen identiteit handhaven.

J. Michman benadrukte in zijn lezing "conflicts between the orthodox and enlightened Jews in the Netherlands", dat het merendeel van de Nederlandse Joden in die tijd orthodox was en niets voelde voor regeringsbeslissingen zoals die van 1813 aangaande hun organisatie of het verbod op het gebruik van Portugees en Jiddisch in de synagoge! Bovendien werden de Joden aanvankelijk niet veel wijzer van de maatregelen.

De drie overheersende politieke vraagstukken van de 19e eeuw, onderwijs, kiesrecht en sociale politiek speelden evenzeer voor de Joden. Deze problemen en de wijze waarop men er een uitweg uit vond, zijn slechts te begrijpen vanuit de specifieke geaardheid van de Joodse geschiedenis, waarin telkens weer het probleem van de assimilatie aan de omgeving de dominerende rol speelde. Maar evenzeer werden zij bepaald door de specifieke regionale omstandigheden. Op dit gebied nu is er voor 19e eeuw zo goed als geen onderzoek gepleegd. Met name vragen als, hoe de emancipatie doordrong en ervaren werd in de mediene gemeenten, de oorzaken voor de trek uit de kleinere gemeenschappen naar de grotere centra omstreeks 1870 en het verloop van dit proces, wachten dringend op een bestudering, temeer daar er een overvloed aan materiaal aanwezig is.

In de eerste plaats zijn er de interne bronnen: Joodse notulenboeken en besnijdenisregisters. Vanaf 1817 waren de besturen der Joodse gemeenten officieel verplicht archieven bij te houden, hetgeen niet zelden problemen gaf, aangezien in de kleine gemeenten dikwijls niemand aanwezig was die de Nederlandse schrijftaal beheerste. Al deze bronnen bevinden zich her en der verspreid over de archieven van rijk en provincie. Dank-

zij de symposiumbrochure "Sources concerning the Jews in Dutch public record repositories" is nu voor het eerst vastgesteld waar zich wat precies bevindt. 5) Voorts is er een aanzienlijk aantal (130 in totaal) Joodse weekbladen, kranten, jaarboekjes en tijdschriften, allemaal gemakkelijk voor handen, dankzij het I.D.C. Jewish studies microfische project "The Jewish press in the Netherlands 1674-1940".

Deze bladen vormen een onmisbare bron voor de Joodse mentaliteitsgeschiedenis van de 18e en de 19e eeuw. Hiervoor kan men ook, zoals mevrouw Foppena - Wolf voor het begin van de 20e eeuw demonstreerde aan de hand van Carry van Bruggen de Nederlands-Joodse literatuur nemen. Haar stelling luidde, dat deze literatuur "een belangrijke bron kan vormen voor onze kennis van het toenmalige zelfbegrip binnen het Nederlandse Jodendom". Men kan dan denken aan schrijvers als Jacob Israël de Haan (Carry's broer), Israël Querido, Herman de Man, Siegfried van Praag, J. Gomperts, Henri Polak, Samuel Goudsmit of Herman Heyermans.

Naast deze interne bronnen zijn er nog de externe, juridische bronnen, het archief van het ministerie van onderwijs en talloze andere overheids- en particuliere bronnen. Volgens Fischman zijn deze in Nederland tamelijk overvloedig aanwezig. Ook de Nederlandse literatuur kan in dit opzicht uitkomst bieden voor het vaststellen van de reactie en de verhouding van de 'Umwelt' tot de Joden. Dit lijkt me zeker van belang om de tolerantievorm waar Nederland zo prat op gaat, te toetsen. Een bibliografie onder de titel "De Staat en de Joden tussen 1814 en 1817" zal binnenkort van de hand van I.H. Copenhagen verschijnen.

Een ander veld van studie vormt het socialisme en de rol die het Joodse proletariaat hierin speelde. S.E. Bloemgarten behandelde in zijn lezing vragen als waarom de Joodse arbeiders zich later dan de christelijke organiseerden, wanneer en waarom de Joodse arbeider socialist werd, de rol van de diamantbewerkers in de arbeidersbeweging, de relatie tussen

Joodse en christelijke arbeiders en aanverwante vragen. Men kan zich ook afvragen welke rol het opkomende zionisme in dit verband speelde.

het interview

Voor de vooroorlogse periode kan het historische interview (bij de lezer van Groniek misschien beter bekend onder de kreet Oral History) een zekere waarde hebben. Friederique Hiegenbloch waarschuwde, uit eigen ervaring, voor de gevaren die specifiek met betrekking tot de Joden in de periode 1900-1940 aan deze methode verbonden zijn. Naast de bekende problemen als suggestieve vraagstelling, beïnvloeding van de informant etc. speelt als gevolg van de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog de 'selectieve herinnering' bij de informanten een grote rol. 1. Door de sterke breuk met het verleden en de vaak traumatische oorlogservaringen is men geneigd het vooroorlogse verleden sentimenteel te idealiseren. 2. Daarnaast bleek vaak de stortvloed van 'herinneringsliteratuur' de stereotype beeldvorming te hebben versterkt. 3. Afgezien van het gebrek aan informanten speelde 4. de moeilijkheid een retrospectieve steekproef te maken, aangezien het Joodse proletariaat in de oorlog vrijwel vernietigd is.

tot slot

Het symposium was zeker geslaagd zowel wat de deelnemers betreft, in plaats van de verwachte 40 historici waren er 230 deelnemers, als wat betreft de opzet: het stimuleren van het historisch onderzoek. Bezwaar is echter wel dat het symposium geen enkele aanwijzing of coördinatie verleent bij het verdere verrichten van dat onderzoek. Het gevaar dat er dubbel werk gedaan wordt is derhalve groot. Beter was het geweest wanneer men een aanzet gegeven had tot taakverdeling over de verschillende universiteiten: Amsterdam, Leiden, Utrecht (Groningen ontbreekt), en men er daadwerkelijk teamwork van gemaakt had. In plaats daarvan loofde men prijzen uit voor

de beste individuele prestatie. Misschien wordt hier in 1982 wanneer het symposium in Israel gehouden wordt, wat aan verbeterd.

noten

1. Bijv. Abram Coster, "Ick hadde oock verstaen dat dese onreynne menschen een openbare synagoge hier te lande hadden versoght...en hunne grouwelyke Godts-lasteringhen tegen Christum en syn H. Evangelium, oock hunne vloecken tegen de Christenen en Christelycke Overheden souden mogen uytspouwen." in zijn boek *History der Joden, Amsterdam, 1609, vele herdrukken!*
H. Bovenkerk in: Brugmans, H. en Frank, A. *Geschiedenis der Joden in Nederland, 722.*
2. De smous verschijnt rond 1720 in de literatuur, kort na de instorting van de beurs door de zogenaamde effectenwindhandel en 'bubblecompagnies'. Uit deze tijd zijn er ook enkele antisemitische spotprenten. H. Bovenkerk, 737-756.
3. Cijfers naar M.H. Gans, *Memorboek.*
4. Een gedeelte van deze jiddische kroniek is in Nederlandse vertaling gepubliceerd, ingeleid door L. Fuks. *De zeven provinciën in beroering.* Hoofdstukken uit een jiddische kroniek over de jaren 1740-1752, van Abraham Chaim Braatbord. Amsterdam, 1962.
5. De brochure is slechts in kleine oplage op het symposium verspreid. De lezingen zullen gepubliceerd worden in de "proceedings" van de Studia Rosenthaliana.

literatuur

- Beem, H. *De Verdwenen Mediene.* Amsterdam, 1950.
- Beem, H. *De joden van Leeuwarden.* Amsterdam, 1974.
- Brugmans, H. en Frank, A. *Geschiedenis der joden in Nederland.* Dl I tot 1795. Amsterdam, 1940.
- Copenhagen, I.H. *Bibliografie over en de joden tussen 1814-1870.* Verschijnt binnenkort.
- Gans, M. H. *De joden in Nederland.* Inaugurele rede. Leiden, 1976.

vervolg op pagina 36